

איריס אלקחר

התוכנית לתואר שני בחינוך סביבתי, מכללת סמינר הקיבוצים

דפנה גולדמן

החוג למדעי הסביבה והחקלאות, המכללה האקדמית בית ברל

מאמר זה עבר שיפוט עמיתים

ציטוט מומלץ

אלקחר א וגולדמן ד. 2019. קידום מדיניות סביבתית וחינוך לקיימות ברשות מקומית חרדית – חקר מקרה בני ברק. *אקולוגיה וסביבה* 10(2): 34–41.

קיר ירוק הידרופוני בסמינר חרדי (בית ספר תיכון) לבנות בבני ברק, הראשון שהוסמך כבית ספר ירוק | צילום: אסתר קינן

קידום מדיניות סביבתית וחינוך לקיימות ברשות מקומית חרדית – חקר מקרה בני ברק

13 ביוני, 2019

גיליון קיץ 2019 / כרך 10(2)

[חזית המחקר](#)

על קצה המזלג

- אחד המכשולים לגיוס כלל הציבור הישראלי לתודעה סביבתית הוא השונות התרבותית הקיימת בחברה ובפרט באוכלוסיות מיעוט.
- החברה הישראלית כוללת אוכלוסייה חרדית שאורח חייה מונחה קודם כל על-ידי הלכות דתיות, המשפיעות על עמדות סביבתיות ציבוריות ואישיות.
- המחקר בוחן דרכים להטמעה של ערכי קיימות ברמת השלטון המקומי במגזר החרדי, בטווח המיידי – בתפעול השוטף של המנגנון העירוני, ובטווח הארוך – בתחום החינוך הסביבתי.
- מהמחקר עולה שהקמת יחידה סביבתית בעיריית בני ברק והקדשת משאבים לפתרון נקודות החיכוך בין גישות של קיימות לקהל היעד יצרה שינוי מרשים בעיר.
- המחקר תורם להבנת אסטרטגיות ליצירת מערכת חינוך סביבתי מותאמת תרבות, וניתן להשליך ממנו אל ציבורים גדולים נוספים בישראל, ובפרט אל ערים חרדיות נוספות.

המערכת

תקציר

הכללת כל הקבוצות התרבותיות בשיח הסביבתי ובתהליכי קבלת החלטות הכרחית לקידום חברה בת-קיימא. בישראל נעשים בשנים האחרונות מאמצים לשילוב חינוך לקיימות בקבוצות תרבותיות שונות, ובהן החברה החרדית. מחקר זה מתמקד בעיריית בני ברק כרשות מקומית חרדית שעשתה מהלך אסטרטגי חלוצי לקדם קיימות וחינוך לקיימות בגישה מערכתית בקהילה החרדית המקומית. במחקר פרשני זה נבחן אופן שילוב הקיימות בקהילה באמצעות ראיונות עם תשעה בעלי תפקידים המעורבים בתהליך. נמצא ששילוב הקיימות בניהול העירוני וקידום חינוך לקיימות התפתחו באופן משמעותי לאחר הקמת יחידה סביבתית ברשות המקומית ומינוי בעלי תפקידים מתוך החברה החרדית שעברו הכשרה מקצועית מתאימה. יחידה זו נקטה גישה מערכתית לקידום חינוך לקיימות שכללה מספר כיווני פעולה, ובהם מיסוד שיתופי פעולה עם גופים ממשלתיים ולא-ממשלתיים חיצוניים, פיתוח והתאמה של חומרי למידה ותוכניות לימודים סביבתיים למערכת החינוך החרדית, ושיתוף הקהילה בחינוך בלתי פורמלי לקיימות. הממצאים מצביעים על מספר עקרונות להטמעת קיימות וחינוך לקיימות בקבוצות תרבותיות מגוונות, הניתנים ליישום בהקשרים רב-תרבותיים נוספים בישראל ובעולם: הצמחת סוכני שינוי מתוך הקהילה שהשינוי מקודם בה; התייחסות מפורשת לזיקה שבין הערכים התרבותיים או הדתיים המאפיינים את הקבוצה לבין ערכים סביבתיים; בניית אמון הדדי בין סוכני השינוי מתוך הקבוצה התרבותית למקבלי החלטות ולבעלי עניין חיצוניים. התהליכים המתרחשים בבני ברק מבטאים קולות העולים מתוך החברה החרדית הקוראים לחיזוק מעורבותם בשיח הציבורי בנושאים שונים מבלי להתפשר על ערכיהם הדתיים והמחויבות ההלכתיות המכוונים את אורח חייהם.

המאמר מבוסס על:

Alkahrer I, Goldman D and Sagy G. 2018. Culturally based education for sustainability – (Insights. from a pioneering ultraorthodox city in Israel. *Sustainability* 10(3721

מבוא ורקע

מחקר זה מתמקד בהטמעת ערכי קיימות ועקרונות של התנהלות בת-קיימא בחברה החרדית בישראל. תרבות מזוהה כרכיב חשוב בקיימות לאור השפעתה על האופן שאנשים תופסים בו יחסי אדם-סביבה [20]. הכללת כל הקבוצות התרבותיות בשיח הסביבתי הכרחית לקידום חברה בת-קיימא [1, 20]. הכרה במגוון התרבותי מאפשרת מתן הזדמנויות הוגנות לקבוצות תרבותיות שונות, ובפרט לקבוצות מיעוט, כגון חרדים, להשתתף בתהליכי קבלת החלטות [15]. בישראל נעשים בשנים האחרונות מאמצים ליישם גישה זו, אולם עדיין קיימים הבדלים ניכרים במידה ששיח הקיימות מתקיים בקרב קבוצות תרבותיות שונות בחברה הישראלית [19]. בחברה החרדית בישראל, למרות התבדלותה מבחירה, מתרבים כיום קולות הקוראים להרחבת שילובה בתהליכים חברתיים ופוליטיים שונים המתרחשים בחברה בישראל [2, 3]. שילוב חינוך לקיימות בקהילות אלה והגברת מעורבותם בתהליכים מקדמי קיימות המתקיימים בחברה הרחבה דורשים התמודדות עם חסמים שמקורם מחוץ לקהילות אלה (התנהלות הממסד) ומתוך הקהילות (חסמים תרבותיים). מחקר זה מתמקד בעיריית בני ברק כרשות מקומית חרדית שעשתה מהלך אסטרטגי חלוצי (בחברה החרדית) לקדם קיימות וחינוך לקיימות בגישה מערכתית בקהילה המקומית. בני ברק, עיר חרדית מהצפופות בישראל, נבחרה למחקר זה הודות למהלך חלוצי שיזמה הרשות המקומית ב-2011 לשלב ניהול סביבתי עירוני ולקדם ערכי קיימות בחברה שנושאים סביבתיים אינם חלק מהשיח הציבורי בה ושמהפיינייה התרבותיים מציבים לתהליך אתגרים ייחודיים.

אף על פי שתרבות מופיעה במסמכי מדיניות כהיבט של פיתוח בר-קיימא, הטמעתה בפועל לוקה בחסר. נוסף על כך, קיים מיעוט מחקרים הבוחנים באופן תיאורטי ומעשי את המשמעות והתפקיד של תרבות במסגרת פיתוח בר-קיימא [18]. המחקר הנוכחי עוסק בהיבט זה. מטרת המחקר היא לזהות גורמים מעודדים ומעכבים בהטמעת הנושא הסביבתי בחברה החרדית ולהציע דרכים להתמודדות עם האתגרים שזוהו, מנקודת המבט של מובילי התהליך בעיריית בני ברק ובגופים ממשלתיים ולא-ממשלתיים הפועלים עימה. בהתאם לכך, נבחנו במחקר השאלות הבאות: (א) מה החסמים לאימוץ עקרונות 'הקיימות' על-ידי קהילה חרדית זו? (ב) מה המהלכים שעיריית בני ברק ביצעה כדי לקדם פיתוח בר-קיימא באופן מתאים למאפייני הקהילה החרדית? (ג) מה ההישגים המרכזיים של מהלכים אלה ועם אילו אתגרים עדיין יש להתמודד בקידום השיח הסביבתי ובאימוץ התנהלות סביבתית אחראית בחברה החרדית?

איסוף חומרים מסוכנים לשרפה, במסגרת מיזם של עיריית בני ברק ל"ג בעומר בטוח לסביבה. פעולות שונות שנעשו בעיר, עוד משנת 2015, שכללו בין השאר העלאת המודעות לזיהום אוויר, הפחיתו כמחצית מכמות המדורות בחג | באדיבות דוברות עיריית בני ברק

שיטות

זשאלות נחקרו בגישה איכותית פרשנית המתבססת על ניתוח תוכן העדויות הנאספות בשיטות של מחקר איכותי ^[10]. ראיונות עומק התקיימו עם תשעה מקבלי החלטות מהרשות המקומית ומגופים ממשלתיים ולא-ממשלתיים העובדים עימה, המובילים את התהליך המוניציפלי האסטרטגי בבני ברק או שותפים לו כיום או בעבר (נספח 1). לכל המשתתפים רקע אקדמי או מקצועי בתחום הסביבתי. נוסף על כך, נותחו מסמכים פנימיים של הרשות המקומית הרלוונטיים למהלך, וניתנה לחוקרות גישה אליהם בנוכחות אסתר קינן, רכזת החינוך הסביבתי.

ממצאים

זהלכי הרשות המקומית לקידום קיימות בבני ברק

שילוב הקיימות בניהול העירוני מתחלק לשתי תקופות (טבלה 1):

לפני הקמת יחידה סביבתית (2003–2010) – הניהול הסביבתי שנעשה באמצעות יחידת רג"ב שהייתה משותפת לרמת גן ולבני ברק, התמקד בתשתיות (בעיקר מחזור מקלי משקה) ובבריאות, ולא הותאם לצרכים הייחודיים של הקהילה החרדית. הפעילות החינוכית המצומצמת התמקדה בגני ילדים, שהיו המוסדות הנגישים ביותר לשלב חינוך סביבתי, (כגון הקמת גינות והשתלמויות לגננות). בתקופה זו התבססה הקצאת תקציבים לפעילות חינוכית על צרכים אד-הוק ולא בהתאם לתוכנית שנתית.

לאחר הקמת יחידה סביבתית (2011–2019) – ראש העירייה ב-2011, הרב יעקב אשר, וסגנו דאז, הרב אברהם רובינשטיין, זיהו את ההכרח בהקמת מחלקה סביבתית עצמאית לבני ברק כדי לאפשר טיפול יעיל בסוגיות סביבתיות באופן שמתאים למאפייני הקהילה המקומית. לדברי מנהל מחלקת איכות הסביבה, מרדכי ויסלובסקי, בתקופה זו חלה הרחבה משמעותית בניהול הסביבתי, ונוספו לו תחומים כגון עמידה בתקנים סביבתיים בתכנון העירוני, בתעשייה ובעסקים; ניטור מזהמים; מיפוי מגוון ביולוגי מקומי; מענה לפניית הציבור, בעיקר בסוגיות של תשתיות וטיפול במפגעים עירוניים; התפתחות בחינוך לקיימות (טבלה 1).

בהקשר החינוכי, מינוי רכזת חינוך לקיימות, אסתר קינן, הבאה מהקהילה החרדית, נמצא כגורם מפתח שאפשר גישה מערכתית בקידום החינוך לקיימות: הגדרת סדרי עדיפויות, גיוס תקציבים והקצאתם בהתאם לעדיפויות, מיסוד קשרי עבודה עם גופים ממשלתיים רלוונטיים בדגש על השתלבות ביוזמות ובתוכניות חינוכיות לאומיות; התאמת חומרי למידה ותוכניות בחינוך לקיימות לחברה החרדית ויישום התוכניות בבתי ספר (בעיקר לבנות) ומאמצים להרחבת היישום לבתי ספר לבנים; עידוד התפתחות מקצועית של אנשי חינוך (טבלה 2).

טבלה 1. המהלכים העיקריים של עיריית בני ברק לקידום חינוך לקיימות
הנחונים התקבלו מרכזת היחידה לחינוך סביבתי, אסתר קינן, המחלקה לאיכות הסביבה בעיריית בני ברק (מעודכן ל-2019)

חומר	מוקד הפעולה, הגורם המממן או קהל יעד	תקופה ראשונה (2003-2010) לפני הקמת היחידה הסביבתית	תקופה שנייה (2011-2019) מאז הקמת היחידה הסביבתית
השכלבות ביוזמות ובתוכניות לאומיות	הסמכת מוסדות חינוך ירוקים	לא התקיימה	כ־30 גני ילדים (1,050 תלמידות) כ־6 בתי ספר יסודיים (1,200 תלמידות)
	מענה לקולות קוראים בתחום החינוך	התקיים באופן מוגבל ולא שיטתי	מענה שגרתי מתמשך
משאבים (תקציבים וכוח אדם)	משרד החינוך	תקציב מוגבל לפי בקשות מיוחדות	הסתייעות בתמיכה מתמשכת של 'מדריכה ארצית לחינוך לקיימות במגזר החרדי' (מינוי מטעם המדינה)
	המשרד להגנת הסביבה	תמיכת רכזת החינוך המחוזית ברכז החינוך המשותף למספר רשויות מקומיות	הקצאת תקציבים לפי עמידה בקריטריונים של קולות קוראים לאומיים
הפחתות מקצועיות	הרשות המקומית	תקציב מוגבל רכזת חינוך חילונית	הכללת סעיף לחינוך לקיימות בתקציב העירוני השנתי; מינוי שני בעלי תפקידים חרדים ברשות לקידום חינוך לקיימות
	תוכניות והשתלמויות קצרות טווח וארוכות טווח	כ־20 גנות	כ־30 גנות פעילות ביוזמת כ־200 מורות בחינוך יסודי כ־20 מורים בחידורים (בתי-ספר לבנים) 5 בעלי תפקידים ברשות המקומית
חינוך פורמלי	גני ילדים	כ־10 גני ילדים של בנות (350 תלמידות)	כ־30 גני ילדים (כ־1,050 תלמידות)
	בתי ספר	לא התקיימה כל פעילות	כ־15 בתי ספר יסודיים (כ־5,000 תלמידות) כ־20 'חידורים' (כ־4,500 תלמידים בנים) 1 מכללה להכשרת מורות (כ־1,200 תלמידות)
חינוך לא-פורמלי	מרכזים קהילתיים	פעילות מועטה המכוונת למשפחות ומבוצעת על-ידי מעט ארגונים לא-ממשלתיים (כגון החברה להגנת הטבע)	פעילויות רבות יותר המופעלות על-ידי מספר רב יותר של ארגונים לא-ממשלתיים (כדוגמת 'המרכז לחינוך סביבתי תוצרת חרייה')
	פעילויות משפחתיות בין-דוריות		
	פעילויות לטיפוח שכונות		

טבלה 1. המהלכים העיקריים של עיריית בני ברק לקידום חינוך לקיימות

הנחונים התקבלו מרכזת היחידה לחינוך סביבתי, אסתר קינן, המחלקה לאיכות הסביבה בעיריית בני ברק (מעודכן ל-2019)

טבלה 2. הפעילויות העיקריות שביצעה עיריית בני ברק לקידום חינוך לקיימות (2011-2019)
לציטוטים נוספים ראו נספח 3, באחר כתב העת.

חחום פעילות	פירוט הפעילויות	תרומה והשפעות	ציטוט לדוגמה
חינוך שיחופי פעולה עם מוסדות שלטון ועם ארגונים סביבתיים	<ul style="list-style-type: none"> השתתפות שנרחבת במענה לקולות קוראים לקידום חינוך לקיימות במערכת החינוך המקומית יישום יוזמות ארציות ומקומיות לחינוך לקיימות בבתי ספר ובקהילה בשיתוף עם ארגונים סביבתיים הכשרת מדריכי ארגונים סביבתיים לא-חרדים לעבודה בקהילה החרדית 	<ul style="list-style-type: none"> הגדלת תקצוב ממשלתי בפעילות חינוכית-סביבתית העלאת מודעות ארגונים סביבתיים לצורכי הקהילה החרדית צמצום תפיסות סטראוטיפיות של הציבור הרחב לגבי ה'סביבתנות' הנמוכה של הקהילה החרדית 	<p>ראש המחלקה אמר לי – את טובה בממשקים של העירייה מול גופים ממשלתיים... היכולת שלי לבוא למשרד להגנת הסביבה ולייצג את המגזר החרדי ממקום של כבוד, של מקצועיות... התפיסה של הציבור הכללי כלפי המגזר החרדי לוקה בחסר.</p> <p>(אסתר קינן, רכזת החינוך הסביבתי בעיריית בני ברק)</p>
התפתחות מקצועית	<ul style="list-style-type: none"> השתתפות בעלי התפקידים ברשות בלימודי סביבה אקדמיים או מקצועיים השתתפות נשות חינוך בהשתלמויות מקצועיות 	<ul style="list-style-type: none"> חינוך האוריינות הסביבתית של המובילים הסביבתיים ברשות טיפוח כשרויות הוראה ביישום חינוך לקיימות מותאם לחרדים 	<p>בעבר ראיתי את "הירוקים האלה" רק ממה שקראתי בעיתונות. הם תקעו את הבנייה היא ותקעו את המנדל הוא והפריעה להם הכחדה של זן מסוים ואז הם לא רוצים שתהיה בנייה. היום אני מבין שאיכות הסביבה ושמירה על הסביבה זה הרבה יותר גדול.</p> <p>(מוטי ויסלובסקי, ראש המחלקה לאיכות הסביבה בעיריית בני ברק)</p> <p>הבנתי שחסר לי ידע מקצועי והדבר הראשון שעשיתי זה שורשתי ללימודים... את כל הידע הסביבתי שיש לי היום אני זוקפת לכות לימודי התואר השני.</p> <p>(אסתר קינן, רכזת החינוך הסביבתי בעיריית בני ברק)</p>
פיתוח והחממה של חוכניות לימודים וחומרי למידה ב'קיימות'	<ul style="list-style-type: none"> התאמת עקרונות ותכנים (לפי הסטנדרטים הלאומיים) לערכים, לנושאים ולדפוסים חיים הולמים את 'ההלכה' והערבות החרדית התייעצות עם מומחים סביבתיים מהקהילה החרדית ומחוצה לה לגבי הצגה והמחשה של תכנים בדרכים מותאמות לחרדים השגת אישור הממסד החרדי לגבי התכנים הנלמדים וביטויים החזותי התאמת חומרי תקשורת ודרכי שיווקם לציבור החרדי 	<ul style="list-style-type: none"> מתן לגיטימציה לשילוב 'קיימות' בתוכניות הלימודים במגזר החרדי העצמאי הגדלת מספר המסגרות החינוכיות המיישמות גישה של חינוך לקיימות העלאת החשיפה של תלמידים והציבור החרדי לתחום הקיימות 	<p>בחברה החרדית פסולת זה דבר שהוא פחוט, לא מכבד. בהדרגתו שלנו אנחנו כן ניתן ערך נוסף לפסולת אבל נדאג שזה לא יוריד מהכבוד שלנו, לא יגע ממש בפסולת מזוהמת, ושתמש בביטוי מחזור אבל נגיד שאנחנו מחזירים את המוצר למצב הראשוני שלו ויוצרים ממנו משהו חדש. נפשט את המושגים למה שהם מכירים ועושה את ההתאמות.</p> <p>(בתי פיגה, רכזת חינוך סביבתי בתי ספר יסודיים, בני ברק)</p> <p>ההצגה הייתה פרי שיתוף פעולה עם המרכז לחינוך סביבתי של חירייה. זה הפך להיות רכוש של חירייה [ההצגה]. זה עבר הכשר של הרב המתאים שאסתר דאגה לזה שהקפיד על קוצו של יוד בכל מילה וניגון, והמסרים הסביבתיים שם היו לעילא ולעילא. הם אף הרחיקו לכת, למשל בדיון מה נכון להביא כמתנה ליום הולדת, איך אפשר להמעיט בקנייה, דברים שנגעו בלב ליבה של תרבות הצריכה.</p> <p>(פנינה רפיד, לשעבר רכזת חינוך והסברה במשרד להגנת הסביבה במחוז תל-אביב)</p>
הגברת מעורבות בתי ספר בחינוך לקיימות	<ul style="list-style-type: none"> השקעת משאבים בגיוס ובגידוד של מנהלים של בתי ספר וגני ילדים הקצאת תקציבים מותאמים למספר התלמידים הגדול המאפיין את מוסדות החינוך החרדי 	<ul style="list-style-type: none"> הגדלת מספר המסגרות החינוכיות המטמעות חינוך לקיימות העלאת חשיפת תלמידים לעקרונות הקיימות 	<p>מרגע שניסיתי לתוכנית את בית הספר הכי גדול [אכורן מאיר], שנחשב לבית הספר הכי משמעותי בגיור, מרגע זה היו רק פניות מבתי ספר, אני לא צריכה לבקש, הם באים.</p> <p>(אסתר קינן, רכזת החינוך הסביבתי בעיריית בני ברק)</p>
שיחוף הקהילה בחינוך פורמלי לקיימות	<ul style="list-style-type: none"> ביצוע פעילויות קהילתיות-משפחתיות ממוסדות מקום סביב חגים יהודיים הקמה ואחזקה של גינות קהילתיות שכנותיות 	<ul style="list-style-type: none"> הגברת החשיפה והמחויבות של אבות ובנים בחינוך לקיימות עידוד השתתפות משפחות בחינוך לקיימות 	<p>בחנוכה... היה שיתוף פעולה עם המרכז לחינוך סביבתי של חירייה. הוכנה הצגה שמותאמת לחלוטין לציבור החרדי. זה עבר הכשר של רב שהקפיד על קוצו של יוד בכל מילה וניגון, והמסרים הסביבתיים שם היו לעילא ולעילא. הם אף הרחיקו לכת, למשל בדיון מה נכון להביא כמתנת יום הולדת, איך אפשר להמעיט בקנייה, דברים שנגעו בלב ליבה של תרבות הצריכה.</p> <p>(פנינה רפיד, לשעבר רכזת חינוך והסברה במשרד להגנת הסביבה במחוז תל-אביב)</p>

טבלה 2. הפעילויות העיקריות שביצעה עיריית בני ברק לקידום חינוך לקיימות (2011 – 2019)

לציטוטים נוספים ראו [נספח 3](#).

מהלכי הרשות המקומית לקידום חינוך לקיימות והתאמתם לקהילה החרדית

יתוח הראיונות העלה שני אתגרים מרכזיים ([נספח 2](#)) שמובילי החינוך לקיימות ברשות התמודדו עימם בשילוב החינוך לקיימות בקהילה החרדית: (א) אוריינות סביבתית נמוכה בקרב בעלי תפקידים ברשות המקומית, מורים ותלמידים בתחילת התהליך; (ב) חסמים הקשורים לדת ולתרבות בקרב הקהילה, ובהם: תפיסת השמירה על הסביבה כערך רק אם היא מתיישבת עם המחויבות הדתית ולא דרך שיח הקיימות העכשווי, סמכות ההלכה כשקיימת התנגשות בין מצוות הלכתיות לערכים סביבתיים, והתבדלות מראון שעדיין קיימת בקהילה החרדית המקשה על יצירת שיתופי פעולה עם גופים חיצוניים. מניתוח הראיונות עלו מספר כיווני פעולה מרכזיים בקידום החינוך לקיימות ([טבלה 2](#), [נספח 3](#)):

חיזוק שיתופי פעולה עם מוסדות שלטון ועם ארגונים סביבתיים הודגש כגורם מכריע לקידום החינוך לקיימות. השיח המשותף בין הרשות למוסדות חיצוניים אפשר פתיחות לגבי הדרישות של כל צד, וחיזוק את ההבנה לגבי הצרכים הייחודיים של הקהילה החרדית. שיתופי הפעולה הובילו לגמישות מצד רכזת החינוך המחוזית במשרד להגנת הסביבה בתמיכה תקציבית בפעילות החינוכית-סביבתית מתוך הבנה ששינוי בקהילה החרדית אורך זמן. גמישות זו צוינה על-ידי המשתתפים כאסטרטגיה יעילה. נוסף על כך, מיסוד היחידה הסביבתית, לרבות כוח אדם ייעודי בתחום החינוך, הגביר את ההשתתפות השגרתית של הרשות בקולות קוראים לאומיים כחלק משיתופי הפעולה הללו.

בשבילי בני ברק – משחק רביעיית המספק מידע על החי והצומח בבני ברק. המשחק מנגיש ידע על הטבע לילדי העיר, שלא נחשפים לתכנים מסוג זה בבתי הספר. המשחק הוא יוזמת המחלקה לאיכות סביבה בעירייה, בשיתוף חברת 'בשבילים של סבא'

קידום חינוך לקיימות בקהילה חייב **התפתחות מקצועית** של מובילי התהליך ברשות המקומית ושל מחנכים. המרואיינים ציינו שהתפתחות המקצועית כבעלי תפקידים ברשות (שהתבצעה במוסדות לא-חרדיים) שינתה את תפיסותיהם המנוכרות לגבי 'סביבתנות' ואקטיביזם סביבתי, והדגישו שחיזוק האוריינות הסביבתית של מחנכים בהשתלמויות תרם משמעותית לקידום החינוך לקיימות במערכת החינוך המקומית.

יתוח והתאמה של תוכניות לימודים וחומרי למידה בתחום הקיימות לחינוך החרדי הפורמלי הודגשו על-ידי המרואיינים כתהליך מורכב הדורש התייחסות למספר היבטים. הראשון, הוא בחירת נושאים שאינם מתנגשים עם ההלכה ועם ערכים ונורמות הנגזרים ממנה. דוגמה קלאסית עוסקת בפסולת, שנחשבת נושא "טמא" שאינו מתאים לשיח בציבור החרדי, ולכן הכללתו בתוכניות לימודים מחייבת שילוב ערכים נוספים המעניקים לו "לגיטימציה". למשל, רכזת החינוך הסביבתית ברשות, אסתר קינן, חיברה את נושא המחזור להלכת ה'גניזה': "מקורות כתובים אנחנו יכולים לגנוז, לא להשליך למחזור נייר, עולה כאן הנושא של גניזה, ונכנס ההיבט הסביבתי של גניזה... כשאנחנו מדברים על גניזה מדברים על בעיית המקום [הפיזי]". היבט נוסף קשור לתהליך המסורבל של קבלת האישור מהממסד הרבני להכנסת תכנים הראויים לחינוך החרדי והמוצגים באופן חזותי המקובל בקהילה החרדית.

אופן שילוב הנושא 'רשות הרבים' הוא דוגמה לגישה המערכתית שהיחידה הסביבתית נקטה בפיתוח ובהתאמה של תכנים סביבתיים לחינוך החרדי. מובילי הקיימות ביחידה הכירו בנחיצות העיסוק בנושא זה לנוכח התודעה הנמוכה של התושבים לחשיבות השמירה על נחלת הכלל וההזנחה המאפיינת שכונות חרדיות רבות [5,6,7]. ליחידת לימוד זו ניתנה הכותרת 'רשות הרבים' הלקוחה מהתלמוד ומקובלת בקהילה לעומת המונח 'נחלת הכלל' שעלול להתפס כמושג פחות ברור או מחייב. יחידת הלימוד נבחרה כנושא המתאים למוסדות חינוך לבנים ("חדר"), פותחה על-ידי מחנכים חרדיים, לוותה בכתיבת ספר לימוד ייעודי ואושרה על-ידי המשרד להגנת הסביבה. ב-2017 למדו את הנושא כ-3,500 בנים בכיתות ה'ו'. המרואיינים זיהו דוגמה זו כהצלחה בקידום חינוך לקיימות בחינוך הפורמלי.

גן ירוק בני ברק | צילום: אסתר קינן

שיתוף הקהילה בחינוך בלתי פורמלי לקיימות זוהה על-ידי המרואיינים ככיוון פעולה הכרחי לחיבור הקהילה המקומית לנושאים סביבתיים. אסטרטגיה מרכזית שנבחרה היא קיום פעילויות למשפחות המאורגנות סביב ערכים יהודיים וחגים (בעיקר חנוכה, ט"ו בשבט ול"ג בעומר). גישה שאפשרה לקשור היבטים סביבתיים ויחסי אדם-טבע למנהגים ולאורח החיים החרדיים, וכך להקנות רלוונטיות לנושאי סביבה עבורם. דוגמה מייצגת לאירועים סביבתיים כאלה היא אירוע ל"ג בעומר מרכזי בעיר, שכולל "מדורת-ענק" חלופית המבוססת על אנרגיה חשמלית ומופעלת באמצעות דיווש אופניים. האירוע מלווה במערך הסברה מקדים בקהילה לגבי הקשר בין מדורות לזיהום אוויר. כיוון נוסף להגברת מעורבות הקהילה הוא הקמה וטיפוח מתמשך של גינות קהילתיות שכונתיות בסיוע ארגונים סביבתיים לא-חרדיים. המרואיינים הדגישו את תרומת הגינות לקהילה, למשל, חיזוק 'הזיקה למקום' המפחית את השחתת התשתיות הציבוריות שהרשות מטפחת בשכונות (כגון גני משחקים), שיפור הנראות של השכונות והעלאת המודעות הסביבתית של התושבים לשמירה על רשות הרבים. הפעילות בגינות הקהילתיות מאפשרת העלאת נושאים הלכתיים הקשורים לעבודת האדמה (כגון שמיטה) ומעודדת התקבצות של הקהילה, שמתרחשת כרגיל בבית הכנסת, גם סביב נושא לא דתי, דבר שאינו מובן מאליו בקהילה זו.

דיון ומסקנות

מניתוח הממצאים עולים מספר עקרונות להטמעת קיימות וחינוך לקיימות בקבוצות תרבותיות או דתיות מגוונות נוספות בישראל שניתן ליישם גם בחברות מרובות תרבויות במקומות אחרים בעולם:

גישה מערכתית והצמחת סוכני שינוי מתוך הקהילה שהשינוי מקודם בה. שלא כמו יוזמות סביבתיות רבות שצומחות מהשטח (bottom-up) שקיומן לאורך זמן אינו ודאי, מקבלי החלטות בבני ברק זיהו את ההכרח לנקוט בגישת top-down ולמסד יחידה סביבתית שתטפל באתגרים הסביבתיים באופן מערכתי ומתמשך בדרכים המתאימות למאפיינים התרבותיים של הקהילה, באמצעות מינוי בעלי תפקידים הבאים מאותה קהילה. מחקרים מלמדים שהובלת שינוי חברתי בקבוצות תרבותיות מצליחה יותר כשסוכני השינוי צומחים מתוך הקהילה ועוברים הכשרה מקצועית לתפקידים [21,11]. הכשרה זו הקנתה להם כשירות שאפשרו להם לתרגם את השיח הסביבתי המתקיים בחברה הרחבה, לשפה ולערכים המוכרים לחברה החרדית. נוסף על כך, התמודדות עם אתגרים סביבתיים מחייבת גישה מערכתית המתייחסת באופן הולם למורכבות ולרב-ממדיות של סוגיות סביבתיות ולריבוי בעלי העניין הקשורים להן [9]. גישה זו נקטו המובילים בבני ברק.

מציאת הזיקה בין ערכי הדת לערכים סביבתיים. קידום הקיימות על-ידי הרשות באמצעות קישורה להלכות הדת נמצא יעיל, מכיוון שהתבסס על העקרונות המוסריים המכונים את אורח החיים וההתנהלות היום-יומית של החברה החרדית. גישה זו ניתנת ליישום גם בקבוצות אחרות בעלות יסוד מארגן של דת או מאפיין תרבותי אחר. אף על פי שבמקרים רבים ערכים סביבתיים הולמים ערכים דתיים [13,12], לא תמיד קיום אורח חיים דתי מקושר באופן מפורש לעקרונות סביבתיים. על כן, חיוני להדגיש את ההיבטים הסביבתיים של אורח חיים זה כחלק מהעלאת התודעה הסביבתית. גישה זו משקפת את עקרונות החינוך הסביבתי במציאות מרובת תרבויות, שלפיה יש להתאים את החינוך למאפיינים ולצרכים תרבותיים הייחודיים לקבוצות שונות [16,14].

בניית ארון הדדי בין סוכני השינוי מתוך הקבוצה התרבותית למקבלי החלטות ולבעלי העניין החיצוניים, כפי שהתקיימה בין מובילי הקיימות בבני ברק לבין המוסדות הממשלתיים, חיונית לקידום שיתופי פעולה פוריים. שיתופי פעולה אלה הם נדבך חשוב ביצירת התנאים המאפשרים לקבוצות תרבותיות ייחודיות להשתתף בשיח הציבורי ולהיות שותפות בתהליכי קבלת

החלטות המתקיימים בחברה הרחבה.

לעיתים מתרחק המגזר החרדי מעשייה סביבתית בגלל קושי ביישום המעשי. למשל, ישנה התחייבות להפרשה של תרומות ומעשרות מירקות, ומכיוון שלא כל אחד בקיא בכל ההלכות הללו, הם נמנעים לחלוטין מגידול עצמי | צילום: אסתר קינן מבחינה תאורטית, מחקר זה מתקשר לחינוך סביבתי במציאות מרובת תרבויות (multicultural environmental education, MEE) [14, 16]. חינוך זה מעודד חשיפה של קבוצות מתרבויות שונות לחינוך סביבתי והגברת הייצוג של תפיסות עולמן בחינוך הסביבתי [14]. לחינוך זה משמעויות שונות: חינוך סביבתי בקבוצות מגוונות מבחינה תרבותית; העצמת מיעוטים אתניים באופן המסייע להם לזהות את זכויותיהם הסביבתיות ולקדם אותן; איתור פדגוגיות המאפשרות הבנה חוצת-תרבותית, כבוד ושיתוף פעולה בהתמודדות עם אתגרים סביבתיים. המחקר הנוכחי נוגע במשמעויות השנייה והשלישית. אחד המחקרים המעטים שעסקו ביישום גישה חינוך זו נערך בקרב מורים בקנדה במטרה לזהות אסטרטגיות ואתגרים בהתאמת החינוך הסביבתי בבתי ספר המאופיינים באוכלוסייה מרובת תרבויות. אחד המכשולים שזיהו המורים הוא היעדר שפה משותפת, הנובע מהיעדר התנסויות חיים משותפות [8]. מציאות זו רלוונטית בהקשר הישראלי לנוכח ההתבדלות מרצון המאפיינת עדיין את החברה החרדית ומאתגרת את מציאת המשותף לכלל החברה בישראל. בהקשר זה, חוקרים מזהים שתי גישות לחינוך במציאות רב-תרבותית: פלורליסטית ובדלנית (particularistic) [4, 17]. ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על חשיבות אימוץ גישה בדלנית כשלב התחלתי בתהליך מתמשך של הכללת קבוצות חברתיות מגוונות בשיח הפלורליסטי הרחב יותר. גישה בדלנית יכולה להאיר את הזיקה בין סביבה לרעיונות ולערכים התרבותיים המאפיינים את הקבוצה התרבותית ועל-ידי כך לסייע לקבוצה התרבותית להזדהות עם הרעיונות של סביבה וקיימות. יישום גישה בדלנית בקהילה נבחרת (למשל החברה החרדית), מאפשרת את העצמתה של אותה קהילה כדי שתוכל להשתתף בהמשך בשיח הפלורליסטי. לפיכך, גישה בדלנית אינה יעד סופי אלא שלב הכרחי בתהליך המוביל לחברה מרובת תרבויות המוקירה שונות תרבותית.

ניתן לראות בתהליכים המתרחשים ברשות המקומית בני ברק ביטוי לשינויים שחלים בשנים האחרונות בחברה החרדית בישראל, ובעיקר לקולות העולים מתוכה וקוראים להיות מעורבים יותר בשיח הציבורי בנושאים חברתיים, כלכליים ומדיניים שונים וזאת מבלי להתפשר על הערכים הדתיים והמחויבויות ההלכתיות המכוונים את אורח החיים [2]. נוסף על כך, חוקרים מצביעים על תפקידן המרכזי של נשים בתהליכי השינוי המתרחשים בחברה החרדית [3, 2]. ממצאי המחקר הנוכחי תומכים במקומן של הנשים בתהליכי שינוי המתרחשים בבני ברק בניהול הסביבתי ובקידום החינוך לקיימות.

המחקר הנוכחי כלל תשעה משתתפים בלבד מעיריית בני ברק ומגופים העובדים עימה בקידום הקיימות בעיר, והוא אינו מחקר אורך אלא סקירת מצב. כמו כן, המאמר מתמקד במהלכים שקרו בעיריית בני ברק החל ב-2003 ועד היום לקידום הקיימות בעיר. ייתכן שגורמים נוספים שלא חקרנו תרמו אף הם לתהליך. אנו ממליצים ליישובים חרדיים נוספים לאמץ את דרכי הפעולה של עיריית בני ברק תוך התאמות מקומיות נדרשות. חשוב שמחקרים נוספים יבחנו את התפתחות קידום הקיימות בחברה החרדית ביישובים שונים בישראל ממגוון נקודות מבט (של התושבים, של אנשי החינוך ושל פעילים סביבתיים שונים) תוך תיעוד ההצלחות, האתגרים וההשפעות של קידום האזרחות הסביבתית של הקהילה החרדית על מעורבותה בשיח הישראלי הרחב ועל יחסם לסוגיות סביבתיות במסגרת המחויבויות ההלכתיות שהם חיים לפיהן.

תודות

ברצוננו להודות מקרב לב לחברי המחלקה לאיכות הסביבה בבני ברק על שיתוף הפעולה המלא שלהם

עימנו לכל אורך המחקר ועל רצונם להשתתף במחקר חשוב זה ולחשוף את הקוראים בישראל לקידום הקיימות והחינוך לקיימות בעיר זו. תודה לד"ר גונן שגיא וללאה כרמי על ביצוע חלק מהראיונות ששימשו במחקר זה.

הלכה למעשה

מוטי ויסלובסקי, מנהל המחלקה לאיכות הסביבה, עיריית בני ברק:

עיריית בני ברק שמחה להוביל את המהפכה הסביבתית ברשויות החרדיות. אורח החיים החרדי הוא במהותו אורח חיים מקיים, החל בחינוך ל"בל תשחית" וכלה במאות הגמ"חים (גמילות חסדים), השאלה והלוואה של ציוד בחינם, מעין שוק קח-תן). עם הקמת המחלקה ראינו את הצורך העצום בגישור ובתרגום בין השפה הכללית, לבין השפה ה"חרדית". תפיסות העולם השונות יצרו פערי שפה ומונחים, שרק מי שמכיר את שתייהן, מבין שמדובר על אותם העקרונות. המחקר בחן את עשיית המחלקה מאז הקמתה, ואנחנו שמחים על התרחבות הפעילות בתחום החינוך הסביבתי ועל העלייה במודעות המגזרית לנושא.

מקורות

1. אלקהר א. 2016. בין הרצוי למצוי: חינוך סביבתי במציאות מרובת-תרבויות בישראל. בתוך: אבישר א (עורכת). אתגר הקיימות. חינוך ואחריות חברתית-סביבתית. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, מכון מופ"ת, מכללת סמינר הקיבוצים והסתדרות המורים.
2. גל ר. 2016. החרדים בחברה הישראלית: תמונת מצב, 2014. חיפה: הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית.
3. זיכרמן ל וכהנר ל. 2012. חרדיות מודרנית – מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
4. יונה י. 2005. בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל. מכון ואן ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.
5. מרק ש, אלפסי נ ואומר י. 2016. בל תשחית – מודעות סביבתית בשכונה חרדית בעיר – המקרה של אשדוד. אקולוגיה וסביבה 7(2): 145–152.
6. נגב מ, גארב י ובנשטיין ג'. 2009. קידום החינוך לקיימות במגזר החרדי – דוח שנתי מסכם. ירושלים: המשרד להגנת הסביבה ומכון ירושלים לחקר ישראל – המרכז למדיניות סביבתית.
7. שלהב י וקפלן מ. 2003. הקהילה החרדית ואיכות הסביבה. מחקרי המרכז למדיניות סביבתית, מס' 8. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
8. Blanchet-Cohen N and Reilly RC. 2013. Teachers' perspectives on environmental education in multicultural contexts: Towards culturally-responsive environmental education. *Teaching and Teacher Education* 36: 12-22.
9. Capra F. 1996. A new scientific understanding of living systems: The web of life. New York (NY): Bandway.

10. Creswell JW and Creswell JD. 2017. Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches. New York (NY): Sage Publications.
11. Fraser E, Dougill AJ, Mabee WE, et al. 2006. Bottom up and top down: Analysis of participatory processes for sustainability indicator identification as a pathway to community empowerment and sustainable environmental management. *Journal of Environmental Management* **78**: 114-127.
12. Hitzhusen GE. 2012. Going green and renewing life: Environmental education in faith communities. *New Directions in Adult Continuing Education* **133**: 35-
13. 44.
14. Hitzhusen G. 2002. Religion and environmental education: Building on common ground. *Canadian Journal of Environmental Education* **11**: 9-25.
15. Marouli C. 2002. Multicultural environmental education: Theory and practice. *Canadian Journal of Environmental Education* **7**: 26-42.
16. Negev M and Garb Y. 2014. Toward multicultural environmental education: The case of the Arab and ultraorthodox sectors in Israel. *Journal of Environmental Education* **45**: 143-162.
17. Nordström HK. 2008. Environmental education and multicultural education – Too close to be separate? *International Research in Geography and Environmental Education* **17**: 131-145.
18. Ravitch D. 1990. Multiculturalism: E pluribus plures. *American Scholar* **59**: 337-354.
19. Soini K and Birkland I. 2014. Exploring scientific discourse on cultural sustainability. *Geoforum* **51**: 213-223.
20. Tal T. 2009. Three perspectives of environmental education in Israel: Ideologies, national conflicts, and the environmental conflict. In: Zandvliet DB (Ed). Diversity in environmental education research. Canada: Sense.
21. UNESCO. 2002. [Cultural diversity and biodiversity for sustainable development](#).
22. Wang X, Montgomery VW, and Lebrede N. 2014. Sustainability leadership in a local government context: The administrator's role in the process. *Public Performance and Management Review* **37**: 339-364.

קריאה נוספת

התפקיד והחשיבות של בעלי תפקידים בשלטון המקומי בקידום מדיניות של קיימות:

Wang X, Van Wart M, and Lebrede N. 2014. Sustainability leadership in a local government context: The administrator's role in the process. *Public Performance and Management Review*

37(3): 339-364.

קידום מדיניות של פיתוח בר-קיימא ב-40 ערים באירופה ומודל תאורטי הקושר בין הון חברתי, הון מוסדי וממשל

Evans B, Joas M, Sundback S, and Theobald K. 2006. Governing local sustainability. *Journal of Environmental Planning and Management* **49**(6): 849-867.

טקסטים בכתבי הקודש ביהדות, בנצרות ובאסלאם כתשתית מוסרית המכוונת להתנהלות סביבתית אחראית וליישום עקרונות של קיימות בחייו של אדם:

Case SS and Chavez E. 2017. Guiding lights for morally responsible sustainability in organizations: Revisiting sacred texts of Judaism, Christianity, and Islam. *Journal of Organizational Psychology* **17**(2): 35-49.

נספחים (זמינים באתר)

נספחים 1-3

[להורדה](#)